

Ірина Клімук, Софія Кльоц
МОЛОДІЖНА РЕЛІГІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ
(НА МАТЕРІАЛІ НАРАТИВНИХ ІНТЕРВ'Ю
ЗІ ШКОЛЯРАМИ М. ЛУЦЬКА)

Iryna Klimuk, Sofiya Kliots
YOUTH RELIGIOUS IDENTITY (BASED ON NARRATIVE
INTERVIEWS WITH SCHOOLCHILDREN OF LUTSK)

Анотація. Статтю присвячено вивченню специфіки формування релігійної ідентичності шкільної молоді м. Луцька та виокремленню основних чинників, що впливають на цей процес.

Проаналізовано основні підходи у визначенні поняття релігійної ідентичності. Зосереджено увагу на онтологічному та психологічному трактуванні, які розкривають індивідуальний рівень релігійної ідентичності, й соціологічному підходах, що репрезентовано конфесійною та інституційною релігійною ідентичністю. Акцентовано увагу на використанні конструктивістського підходу до розуміння релігійної ідентичності крізь призму процесу її формування та трансформації.

На основі цього описано структуру релігійної ідентичності та її особливості. Висвітлено специфіку формування релігійної ідентичності в молодому віці та психологічні передумови цього процесу.

Наведено та проаналізовано класифікацію релігійної ідентичності, її поділ на індивідуальний та колективний рівні. Детально окреслено роль кожного з них у формуванні світогляду та життєвих принципів особистості, їх вплив на прийняття рішень та вибір способу існування. Відображено процес фор-

мування релігійної ідентичності, який складається із трьох рівнів самовизначення особистості.

На основі аналізу інтерв'ювань нарративного характеру з'ясовано показники кожного рівня формування релігійної ідентичності шкільної молоді м. Луцька, вивлено найважливіші чинники, що визначають процес формування релігійної ідентичності у молодому віці. Зокрема такі: вплив сім'ї та найближчого оточення, явища секуляризації, стрімкий розвиток науки та безперешкодний доступ до ЗМІ. Визначено основні молодіжні тенденції щодо віри та релігії та їх можливі замітники.

Констатовано та обгрунтовано поширеність серед шкільної молоді атеїстичних та агностичних поглядів, виразну популярність номінальної православної ідентичності та реальну включеність і усвідомленість греко-католиків та протестантів. Визначено тенденції трансформації традиційної релігії відповідно до сучасних викликів у форму приватної віри позаінституційного характеру.

Ключові слова: віра, релігія, ідентичність, релігійна ідентичність, конфесійна ідентичність, номінальна ідентичність, православний атеїст, молодь.

Abstract. The article is devoted to the study of the specifics of the formation of the religious identity of school youth in Lutsk and the recognition of the main factors influencing this process.

The main approaches to defining the concept of religious identity are analyzed. The focus is on the ontological and psychological ones, which reveal the individual level of religious identity, and sociological approaches, which are represented by confessional and institutional religious identity. Emphasis is placed on the use of a constructivist approach to understanding religious identity through the prism of the process of its formation and transformation.

Based on this, the structure of religious identity and its features are described. The peculiarities of the formation of religious

identity at a young age and the psychological preconditions of this process are highlighted.

The classification of religious identity, its division into individual and collective level is given and analyzed. The role of each of them in the formation of worldview and life principles of the individual, their influence on decision-making and choice of lifestyle is outlined in detail. The process of formation of religious identity, which consists of three levels of self-determination of the individual, is presented.

Based on the analysis of narrative interviews, the indicators of each level of formation of religious identity of school youth in Lutsk are clarified, and the most important factors that determine the process of formation of religious identity at a young age are clarified. These include: the influence of family and the immediate environment, the phenomena of secularization, the rapid development of science, and unhindered access to the media. The main youth trends in faith and religion, and their possible substitutes, are identified.

The prevalence of atheistic and agnostic views among school-children, the expressive popularity of the nominal Orthodox identity and the real inclusion and awareness of Greek Catholics and Protestants were stated and substantiated. The tendencies of transformation of traditional religion in accordance with modern challenges into the form of private faith of non-institutional character are determined.

***Key words:** faith, religion, identity, religious identity, confessional identity, nominal identity, orthodox atheist, youth.*

Постановка проблеми. В епоху значних трансформацій, постійної мінливості світу людина намагається віднайти щось стале, і в багатьох випадках релігія виступає такою опорою. Впродовж віків релігійна традиція передається з покоління в покоління, проте піддається впливу виликів та вимог, які диктує епоха.

Проблема усвідомлення відчуття власної самотності українця постає актуальною темою для обговорення в науковому товаристві, адже під впливом сучасних обставин процес ідентифікації українців знаходиться в активній фазі формування та трансформації. Сучасна складна ситуація в світі загалом та в Україні зокрема, а саме пандемія, яка призвела до політичної і соціальної нестабільності, економічної кризи, свідчить, що людина знаходиться в постійному пошуці стабільного, вічного, незмінного ядра своєї ідентичності, яке може слугувати опорою в складних ситуаціях. Часто таким фундаментом для формування стабільної ідентичності особистості виступає релігія. У такій ситуації важливо визначити, як формується та трансформується релігійна ідентичність молоді під впливом сучасних обставин життя, оскільки часто саме кризові ситуації є чинником актуалізації релігії у житті молоді людини.

Особливий інтерес викликає проблема формування ідентичності в молоді роки як одного з найважливіших періодів життя, коли відбувається формування особистості. Відтак, в цьому віці відбувається формування особистості, її ідентичності загалом та релігійної ідентичності зокрема. Враховуючи, що кількісні дослідження не дозволяють розкрити особливості ідентичності, а також визначити фактори, які впливають на її формування, було обрано метод нарративних інтерв'ю. Саме біографічна розповідь дозволила розкрити специфіку конструювання молоддю релігійної ідентичності та з'ясувати основні чинники цього процесу. Також це дозволило уникнути поверхневих відповідей, оскільки часто в молодіжних середовищах тема релігії є не надто популярною.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Останнім часом дослідження з проблем релігійної ідентичності

помітно активізувалися. Цьому присвячені монографії, міжнародні конференції, круглі столи, моніторингові дослідження та прогнози аналітиків. Важливими складовими джерельної бази дослідження стали праці П. Бергера Е. Гіденса О. Гнатюк, Ж.-П. Віллема, Т. Воропаєвої, М. Козловця, Г. Люббе, В. Попова, Ч. Тейлора, А. Шюца. Теоретичні та практичні аспекти проблеми релігійної ідентичності стали предметом детального осмислення сучасних українських релігієзнавців А. Арістової [2005], О. Горкуши [2015; 2019], А. Колодного [2019а; 2019b], О. Недавної [2018; 2019], О. Сагана [2016а; 2016b], Л. Филипovich [2018а; 2018b; 2018c; 2019а; 2019b; 2020], П. Яроцького [2017а; 2017b; 2018; 2019]. Більшість вітчизняних дослідників розглядають питання релігійної ідентичності крізь призму конфесійного самовизначення. Питання християнської ідентичності загалом висвітлюється у працях В. Бондаренка, В. Єленського, С. Здіорука, А. Колодного, І. Папаяні, М. Рибачука, О. Сагана, В. Шевченка. Релігійній ідентичності католицизму присвячені праці С. Кияка, Н. Кочан, М. Мариновича. Протестантську ідентичність аналізують В. Єленський, В. Любашенко, І. Панчук, Ю. Решетніков, М. Черенков, П. Яроцький.

Мета статті. Дослідити специфіку формування релігійної ідентичності молоді людини на прикладі шкільної молоді м. Луцька та визначити основні чинники, які впливають на зазначений процес.

Виклад основного матеріалу. Швидка видозміна усталених процесів у сучасному світі спричиняє те, що релігійна ідентичність, як і сукупність інших видів ідентичності людини, зазнає значних змін. Проте, перш ніж безпосередньо говорити про закономірні видозміни основних ознак та функцій релігійної ідентичності людини під впли-

вом нових викликів, варто визначити, що таке ідентичність загалом.

Ідентичність – популярне у вжитку, проте неоднозначне в розумінні та трактуванні поняття, яке в умовах постійної мінливості глобалізаційних процесів та світових тенденцій постає ще складнішим в осмисленні та вивченні. Кожний дослідник дає різні дефініції цього феномену, визначає відмінну його структуру та функціональність. Навіть такі науки, як філософія, соціологія та психологія осмислюють це явище кожен зі свого боку, що призводить до термінологічної плутанини.

Етимологія слова «ідентичність» (від лат. *identicus* – однаковий, тотожний) означає тотожність. Уперше детальний опис цього поняття був зроблений в роботах американського психоаналітика Е. Еріксона, який розглядав ідентичність на індивідуальному рівні як складне особистісне утворення, що має особистісну тотожність, цілісність (відчуття і усвідомлення себе незмінним незалежно від зміни ситуації і ролі), спадкоємність свого минулого, сьогодення і майбутнього, а також визнання певної межі схожості з іншими людьми при одночасному баченні своєї унікальності і неповторності [Еріксон 1996: 22].

Відтак під релігійною ідентичністю будемо розуміти складний особистісний механізм, який є сукупністю різнопланових принципів та засад, що базуються на основних релігійних традиціях та канонах. Вони є визначальним життєвим орієнтиром для віруючої людини, оскільки в даному контексті виступають основним регулятором поведінки людини, що відповідає за вибір та спосіб життєвого шляху, встановлюючи певні норми та межі.

Якщо аналізувати релігійну ідентичність у онтологічному аспекті, то варто підкреслити, що всі життєві цін-

ності та моральні погляди, які визначаються релігійною ідентичністю, утворюють світогляд віруючої людини. Для такої особистості духовні засади є основним сенсом буття, життєвою мораллю, а відтак найважливішими чинниками життєдіяльності.

З іншого боку, опираючись на психологічний підхід, релігійна ідентичність може не тільки визначати ціннісні орієнтири людини та її діяльність, а й поставати як вкорінений внутрішній механізм захисту організму, який люди використовують у ситуаціях, що не можливо врегулювати самотужки. У такому випадку релігійна ідентичність виступає своєрідним помічником в знаходженні спокою та впевненості в завтрашньому дні і підтримує рівновагу психологічного стану людини, бо ж не дає їй втратити надії та розчаруватися в житті.

На основі цього зазначається, що релігійна ідентичність у кожної людини виконує різні функції, які обираються особисто відповідно до її базових потреб.

У постмодерному світі з'являються нові підходи до проблеми ідентичності, які ґрунтуються на принциповій відмінності від її первісного розуміння та наповнення. На думку З. Баумана, «модерність ставила питання ідентичності під кутом конструювання та збереження її стабільності та самототожності, тоді як постмодерність вбачає основну проблему саме в уникненні фіксованості, у наданні можливостей для постійного перегляду складових ідентичності» [Бауман 2002: 18]. Постмодерністи заперечують підходи, які розглядають ідентичність як фіксовану даність, монолітну єдність.

Оскільки ми вивчаємо процес формування та можливості трансформації і реконфігурації релігійної ідентичності за певних умов, то видається логічним використання

такого підходу, де ідентичність визначається як динамічний феномен, який постійно розвивається, змінюється. Відтак, у нашому дослідженні ми будемо керуватись методом конструктивізму, який свідчить про те, що релігійна ідентичність формується персонально кожною людиною, оскільки переконані, що релігійна ідентичність – це особливий тип ідентичності людини, який проявляється у формі складного механізму на основі особистих релігійних переконань та ототожнень або належністю до релігійних спільнот. Як вдало зазначає з цього приводу українська дослідниця О. Гнатюк, «ідентичність – це не стільки даний природою стан суб'єкта, і навіть не відчуття чи самоусвідомлення останнього, скільки результат креативного конструювання значень, які впливають на суб'єкт, організують його дії та ідеї [Гнатюк 2005: 39]. Це означає, що вона, ідентичність, формується під впливом як внутрішніх пошуків, так і зовнішніх чинників, але індивідуально кожною людиною.

Відповідно до конструктивістського підходу використовуватимемо визначення, де під релігійною ідентичністю розуміється складний полірівневий та поліфункціональний феномен, сутність якого полягає в конструюванні системи релігійних уявлень, які можуть бути сформовані самостійно на основі доступних релігійних наративів або бути запропонованими конфесією та повністю або частково прийнятними, усвідомленими чи неусвідомленими, відтворюватися та виражатися в релігійних практиках [Клімук 2015: 4].

Розглядаючи релігійну ідентичність як об'єкт, формування якого відбувається у соціумі, доцільно аналізувати релігію з позицій соціологічного підходу, як соціальне явище, а релігійну ідентичність, як механізм інтеграції в

суспільстві. Релігія в даному контексті виступає соціальним інститутом, що забезпечує нормальне функціонування суспільства, виступаючи певним регулятором відносин. Для людини особисто вона виступає важливим механізмом забезпечення приналежності до конкретної соціальної групи, значимості в соціумі та власної захищеності.

На основі цього доцільно вважати, що релігійна ідентичність є не тільки індивідуальною формою віри в надприродне, Бога, але й об'єднує людей у групи на основі спільності релігійних поглядів. Відтак, релігійну ідентичність варто диференціювати на індивідуальну та групову, або колективну, що і зробила вітчизняна дослідниця А. Арістова. Авторка зазначає, що індивідуальний рівень характеризується самовизначенням особи та обрання нею чіткого ставлення до релігійних та світських інститутів, тобто формуванням власних релігійних переконань. В той час як для колективного рівня важливим є усвідомлення людиною приналежності до якоїсь конкретної конфесії, обрання нею активного церковного чи пасивного позацерковного способу існування у вірі, номінальну чи реальну включеність до системи релігійних відносин [Арістова 2005: 78].

Керуючись такими загальнометодологічними підходами у розумінні релігійної ідентичності, автори здійснили перевірку загальної теорії ідентичності в умовах сьогодення. При цьому було вирішено для детального дослідження індивідуального та колективного рівня релігійної ідентичності шкільної молоді м. Луцька звернутися до такого нового і оригінального способу соціологічного дослідження, як опитування наративного характеру. Дослідник Й. Брокмейер розглядає наратив як одну з альтернативних парадигм у соціо-гуманітаристиці. «Основним для наративної

ідентичності є її описовий характер, конструктивізм. Саме за допомогою наративів, які виступають як самоусвідомлення та саморепрезентація себе, своєї історії життя через розповіді про своє минуле, теперішнє і майбутнє, що відповідає конкретному проміжку часу та конкретній життєвій ситуації, можна скласти цілісне уявлення про ідентичність людини» [Брокмейер 2000: 30].

Кожне біографічне інтерв'ю є унікальним і не схожим на інше, оскільки обумовлене місцем та способом життя, вихованням, проте якщо прослідкувати показники невеликої кількості осіб, які зв'язані відносно подібним побутом та місцем проживання, можна у широкому спектрі визначити загальні тенденції формування релігійної ідентичності на певній території. Саме тому інтерв'ювання було вузькоспеціалізованим і здійснювалося для 20 учнів шкіл м. Луцька, віком від 14 до 18 років, шляхом випадкової вибірки.

Молодий вік респондентів зумовлений тим, що саме у такому віці прослідковується схильність до кризи усталених форм ідентичності; пошуку сенсу життя; самотності; задоволення своїх духовних запитів, коли людина найбільш активно намагається зрозуміти себе. В цей період відбувається активне формування особистості людини, її ідентичності загалом та релігійної ідентичності зокрема.

Відомий дослідник ідентичності Е. Еріксон з цього приводу зазначає, що серед усіх рівнів розвитку ідентичності головним є саме період 11 – 20 років і наголошує: «Це є головний етап у формуванні ідентичності особистості. В цей період підліток коливається між позитивним полюсом ідентифікації і негативним полюсом плутанини ролей. Перед підлітком стоїть завдання об'єднання всього, що він знає про себе як сина (дочки), школяра, спортсмена, друга і

так далі. Все це він повинен об'єднати в єдине ціле, осмислити, пов'язати з минулим і спроектувати на майбутнє» [Еріксон 1996: 33].

Інтерв'ювання було проведене на основі класифікації релігійної ідентичності української дослідниці А. Арістової, згідно з думкою якої «одна частина науковців розуміє під зазначеним феноменом вибір особою виразних світоглядних орієнтирів, самовизначення себе як людини віруючої чи невіруючої; інша частина дослідників визначає релігійну самоідентифікацію як усвідомлення людиною приналежності до якоїсь конкретної конфесії, церкви, організації чи громади, діючої в країні; прихильники третьої точки зору розуміють під релігійною самоідентифікацією певну модель поведінки віруючого індивіда – обрання ним активного церковного чи пасивного позацерковного способу існування у вірі, номінативну чи реальну включеність до системи релігійних відносин» [Арістова 2005: 78]. Відтак дослідження ґрунтувалося на аналізі трьох рівнів формування релігійної ідентичності: визначенні людини, як віруючої чи невіруючої, обранні нею конфесійного або позаконфесійного способу існування, виборі яких релігійних канонів та обрядів дотримуватись і чи дотримуватись взагалі. Також на основі отриманих даних інтерв'ювання можна порівняти, наскільки релігійна ідентичність молоді м. Луцька вписується в загальнонаціональні тенденції релігійного самовизначення українців.

Провівши інтерв'ювання, ми визначили, що 3 респонденти вважають себе віруючими, 5 – відносять себе до агностиків, а 12 – є невіруючими. Відтак очевидним постає, що поряд із формуванням релігійної ідентичності безперешкодно відбувається становлення агностичної або

атеїстичної ідентичності. Основною причиною цього можна вважати глобалізаційні, економічні, соціально-політичні процеси, які на сьогоднішній день пропонують повну свободу вибору релігійних поглядів і гарантують толерантне ставлення до всіх віросповідань. Проте не варто забувати про роль й інших чинників. Вагому роль у релігійному самовизначенні молодій людині відграють: сім'я; найближче оточення; традиції; навчання та виховання в закладах освіти; належність до релігійної організації, церкви або ж вплив місіонерської діяльності останніх. А також науковий прогрес, вільний доступ до інформації в ЗМІ, що було встановлено на основі інтерв'ювання молоді.

На основі другого запитання ми визначили приналежність респондентів до певної конфесії і з'ясували, що 6 опитаних не відносять себе до жодної, 1 опитаний є прихожанином греко-католицької церкви, а ще 1 – визначив себе протестантом. Решта – 12 осіб, вважають себе православними. Згідно з даними, отриманими на попередньому рівні, в їх числі лише 4 дотримуються всіх канонів та приписів своєї церкви, 3 є агностиками, а 13 взагалі атеїстами. Отже, серед тих хто визначив себе як православний, водночас на питання: «Чи вірите Ви в Бога?» відповідали заперечно. Такі індивіди у науковій літературі визначаються, як «православні атеїсти». Отже, підтверджується теза вітчизняного релігієзнавця Л. Филипович, що транзитна ідентичність «православний атеїст» набуває поширення [Филипович 2018: 540]. Тобто, вони зачислені до своєї конфесії номінально і відповідно не ведуть визначене їхньою конфесією християнське життя. Поширення такого явища може бути викликане сукупністю різноманітних внутрішніх факторів, проте основними причинами номінальності православної релігійної ідентичності є: обряд хрещення у

несвідомому віці та традиційність православної церкви для українського народу, яка часто змушує людей залишатись в межах своєї конфесії тільки тому, що так робили їхні предки. Це підтверджує і останнє дослідження авторитетного Центру Разумкова, який дослідив церковно-конфесійне самовизначення щодо номінального самовіднесення громадян до тієї чи іншої церкви. Як показало опитування 2020 р., до певної релігійної громади відносять себе лише 16% громадян України [Центр Разумкова 2020].

Високому рівню маніфестованої релігійності громадян не повною мірою відповідає визнання ними релігії як життєвої цінності та виконання норм релігійної практики, зокрема – відвідувань релігійних служб, зібрань та матеріальної підтримки Церкви [Центр Разумкова 2020]. Наступні результати інтерв'ювання підтверджують загальнонаціональні настрої, оскільки інтерв'ю демонструє, що 7 респондентів не дотримується жодних релігійних канонів, приписів та традицій, 10 – лише деяких, найчастіше під примусом або тиском з боку сім'ї. Хоча також зустрічаються випадки, коли невіруючі або агностики дотримуються певних релігійних обрядів, оскільки вважають їх традиціями своєї сім'ї, частиною свого побуту, а не релігійною складовою.

Лише 4 респондентів дотримуються практично всіх традицій своєї церкви. Варто зазначити, що до них входить 2 православних, греко-католик та протестантка. Це засвідчують і дослідження Центру Разумкова, де відзначається, що «порівняно з іншими групами осіб, які віднесли себе до певної Церкви, найбільш послідовними у визнанні релігії як життєвої цінності та виконанні норм релігійної практики є вірні УГКЦ [Центр Разумкова, 2020].

Порівнявши кількість опитаних православних та греко-католиків, очевидним стає те, що серед православних набагато рідше ніж серед греко-католиків можна знайти дійсно віддану «своїй» церкві людину. Це ще раз підтверджує факт, що православна ідентичність часто має номінальний характер, натомість ідентичність протестантів та греко-католиків в молодому віці має реальну включеність і характеризується високим рівнем усвідомленості. Підтвердженням зазначеного є останні дослідження, згідно з якими серед вірних УГКЦ членство у громаді засвідчили 60 %, що демонструє більшу реальну включеність [Центр Разумкова 2020].

Аналізуючи отримані результати, очевидним є те, що рівень релігійності сучасної молоді помітно знижується. Пояснити це можна сукупністю різних факторів, проте основний з них – загальноосвітній процес секуляризації. Дехто вважає, що секуляризація – це процес відмирання церкви. Проте такі відомі дослідники, як Т. Парсонс та П. Бергер стверджують, що секуляризація призводить не до вмирання релігії, а до видозмінення її соціальних функцій: релігія перестає грати загально-суспільну важливу функцію державотворення та регулювання суспільних відносин і переходить у сферу особистих потреб людини, тобто інституційна релігійність заміщується індивідуальною [Бергер 2003].

Цю думку також підтверджує О. Крилов, який зазначає, що «потреба у релігійній ідентичності в людини залишається на підсвідомому рівні, і задовольняється вона за допомогою різного роду замінних елементів» [Крылов 2012: 18]. Відтак, коли традиційна релігія стає «другорядною», її основні функції перехоплює видозмінена або створена людиною індивідуальна релігія у формі приват-

ної віри. Часто, релігійні ідентичності таких людей набирають форм, які не мають прив'язки до віри у трансцендентне, а швидше замінюється культом особи чи примарного успіху, вірою в свої сили, можливості, успіх. У такому випадку релігійна ідентичність формується у формі приватної віри і носить позаінституційний характер.

Висновки. В результаті аналізу джерельної бази та проведеного дослідження з'ясовано, що наразі не існує єдиного підходу у визначенні релігійної ідентичності. Проте, зважаючи на сучасні тенденції, зауважено, що найбільш відповідним методом її вивчення та розуміння є конструктивізм, який визначає, що релігійна ідентичність формується під дією різних факторів, проте завжди індивідуально кожною людиною і здатна змінюватися протягом життя.

У процесі дослідження визначено два рівні конструювання релігійної ідентичності – індивідуальний, що презентується визначенням себе як людини віруючої або невіруючої, та колективний, що визначається належністю та співвіднесеністю людини з конфесією, релігійною громадою тощо. Обґрунтовано, що формування та трансформація релігійної ідентичності найчастіше відбувається у молодому віці, коли людина знаходиться в пошуку себе та своїх життєвих орієнтирів.

На основі аналізу нарративних інтерв'ю встановлено, що поряд із формуванням релігійної ідентичності може безперешкодно формуватися нерелігійна й/або агностична ідентичності. Визначено та обґрунтовано популярність такого явища, як «православний атеїзм». Підтверджено, загальнонаціональну тенденцію, що досить часто православна ідентичність має номінальний характер, оскільки її парафіяни не дотримуються канонів та приписів своєї

церкви, чого не можна сказати про релігійну ідентичність греко-католиків або протестантів. У молодому віці ця номінальність загострюється, оскільки питання релігійності серед молоді не є досить популярним.

Основними чинниками формування релігійної ідентичності молоді людини у сучасному світі визначено: секуляризацію, розвиток науки, безперешкодний доступ до ЗМІ, зміну релігійного виховання в родині та в соціумі, вплив релігійних поглядів родини, близького оточення та середовища, а також глобалізаційні процеси. Під дією нових умов релігія переходить в розділ приватної віри. Все частіше зустрічається позаінституційна релігійна ідентичність, набирає популярності віра в нетрансцендентні речі.

Список літератури

Арістова, А. (2005). Релігійна самоідентифікація в сучасному суспільстві (соціологічний аспект). *Українське релігієзнавство: бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАНУ*. 33. 77–86.

Бергер, П. (2003). *Религия и проблема убедительности*. URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2003/6/berger.html> (перевірено 21.05.2008 г.).

Брокмейер, Й. (2000). Наратив: проблеми и обещания одной альтернативной парадигмы. *Вопросы философии*. 3. 29–42.

Гнатюк, О. (2005). *Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність*. К.: Критика.

Горкуша, О. (2015). Религиозная инспирация личностного сознания и конфликт уровней идентичности в условиях современной Украины. В: *Православіє в Україні*. URL: <http://orthodoxy.org.ua/data/religioznaya-inspiraciya-lichnostnogo-soznaniya-i-konflikt-urovney-identichnosti-v-usloviyah>.

Горкуша, О. (2019). Проблема співвідношення «цивілізаційної», «дійсної» та «церковної» ідентичностей як виклик для релігійних суб'єктів-репрезентантів позаукраїнських церковних

центрів. В: *Релігійна безпека/небезпека України*. За ред. проф. А. Колодного. Київ: Українська асоціація релігієзнавців. 48-58.

Клімук, І. (2015). *Формування релігійної ідентичності сучасного українця в контексті міжконфесійних відносин: автореферат дис. на здоб. наук. ступ. докт. філос. наук (09.00. 11) / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України*. Київ.

Колодний, А. (2019а). Національна самоідентифікація України: роль релігійного чинника в її процесах. В: *Релігійна безпека/небезпека України*. Колективна монографія. К.: УАР. 19-26.

Колодний, А. (2019b) Релігійна безпека/небезпека у їх виявах. В: *Релігійна безпека/небезпека України*. К.: УАР. 5-12.

Крылов, А. Н. (2012). *Религиозная идентичность. Индивидуальное и коллективное самосознание в постиндустриальном пространстве*. М. : Издательство НИИБ.

Миколайчук, М. І. (2008). Культурно-ціннісна та релігійна детермінація становлення ідентичності особистості. *Практична психологія та соціальна робота*. 12. 68– 70.

Недавня, О. (2018). Релігійна ідентичність українських греко-католиків: спадок Київського християнства, ситуація на момент укладання Берестейської Унії та основні віхи еволюції. *Історія релігій в Україні: наук. щоріч.* / за заг. ред. О.Киричук, І.Орлевич, М.Омельчук. Львів: Логос, Вип. 28. Ч. II. 469-481.

Недавня, О. (2019). Вплив виходу Української Греко-Католицької Церкви поза Галичину на еволюцію релігійної та конфесійної ідентичності греко-католиків. *Історія релігії в Україні*. Львів. 207-212.

Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000-2020pp (Центр Разумкова 2020). (Інформаційні матеріали). Razumkov centre URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_religiya.pdf?fbclid=IwAR08aVEbpbkWION-D8VeiRfIHZVRky-XUsmkfiMmNK0KX5cla-L816UHW6M

Саган, А. (2016а). Вопросы идентичности, внешние проявления свободы совести и иных убеждений. В: *Свобода религии и убеждений в условиях современных вызовов. Материалы международ-*

ного експертного форуму: Центральная Азия, Кавказ, Россия, Украина. Киев-Бишкек. 57-62.

Саган, О. (2016b). Релігійна свобода: Московська патріархія як каталізатор конфлікту ідентичностей у православ'ї в Україні (2014-2016 рр.). *Релігійна свобода на перехресті епох, країн і культур*. К.: УАР. 130-134.

Титаренко, В. (2019). Релігійна ідентичність як проблема сучасного суспільства. *Київські філософські студії*. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка. 161-163.

Филипович, Л. (2018a). «Православний атеїст» як специфічна форма релігійної ідентичності в сучасній Україні. *Історія релігій в Україні*. Вип. 28. Частина II. Львів: Логос. 531-544.

Филипович, Л. (2018b). Автокефалія як важливий етап в конфесійній ідентифікації. *Світогляд*. 4 (72). 1-4.

Филипович, Л. (2018c). Гібридність сучасних форм релігійної ідентичності: українські виміри В: *Людина між Церквою і світом: від антагонізму до синергії. Мат-ли міжн. наук-паркт. конференції*. Луцьк: Вид-во ВПБА. 219 -232.

Филипович, Л. (2019a). Виклики релігійної свободи національній ідентичності. В: *Релігійна безпека/небезпека України*. За ред. проф. А. Колодного. Київ: УАР. 43 - 47.

Филипович, Л. (2019b). Ідентичності за умов глобалізації: від політики розрізнення до політики визнання. В: *Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень*. Зб. матеріалів міжн. науково-практ. конференції. Хмельницький. 94 - 96.

Филипович, Л. (2020). Методологічний поворот у розумінні ідентичності: від політики розрізнення до політики визнання. В: *Національна ідентичність як проблема науки й освіти: матеріали науково практичної конференції*. Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України. 62 - 64.

Эриксон, Э. (1996). *Идентичность: юность и кризис*. 2-е изд. Москва: Издат. группа «Прогресс».

Яроцький, П. (2015). Релігійний чинник денационалізації і становлення етноконфесійної ідентичності українців. В: *Християнська традиція Київської Русі: матер. міжнарод. наук.-практ. конфер. Волинської православної духовної академії*. Луцьк. 313-324

Яроцький, П. (2017a). Реформація: європейська домінанта і українська ідентичність протестантизму. *Релігія і Соціум: міжнародний часопис Чернівецького національного університету*. 2 (26). 17-32.

Яроцький, П. (2017b). Розуміння і формування національно-релігійної ідентичності українців. В: *Державотворення і помісність Церкви: історичні процеси та сучасні реалії: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Волинської православної духовної академії*. Луцьк. 307-321.

Яроцький, П. (2018). Визнання релігійної ідентичності й релігійного плюралізму як фундаменту релігійної свободи і стабільності міжрелігійних і суспільних відносин. *Волинський благовісник (богословсько-історичний журнал)*. 6. 299-315

Яроцький, П. (2019). Криза сакральної ідентичності Католицької Церкви в умовах цивілізаційної трансформації глобалізації і секуляризації. В: *Святість людського життя*. Київ: «Дух і літера». 353-376

References

Aristova, A. (2005). Religious self-identification in modern society (sociological aspect). *Ukrainian Religious Studies: Bulletin of the Ukrainian Association of Religious Studies and the Department of Religious Studies of the Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine*. 33. 77– 86.

Berger, P. (2003). *Religion and the problem of persuasion*. URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2003/6/berger.html> (accessed 21.05.2008).

Brockmeyer, J. (2000). Narrative: Problems and Promises of an Alternative Paradigm. *Questions of philosophy*. 3. 29– 42.

Hnatyuk, O. (2005). Farewell to the Empire: Ukrainian Discussions of Identity. Kyiv: Krytyka.

Horkusha, O. (2015). Religious inspiration of personal consciousness and conflict of levels of identity in the conditions of modern Ukraine. In: *Orthodoxy in Ukraine* URL: <http://orthodoxy.org.ua/data/religioznaya-inspiraciya->

lichnostnogo-soznaniya-i-konflikt-urovney-identichnosti-v-usloviyah
Reports, statements, appeals. / April 21, 2015

Horkusha, O. (2019). The problem of the relationship between "civilizational", "real" and "church" identities as a challenge for religious entities representing non-Ukrainian church centers. In: *Religious security / danger of Ukraine*. Edited by prof. A. Kolodny. Kyiv: Ukrainian Association of Researchers of Religion. 48-58.

Klimuk, I. (2015). *Formation of religious identity of modern Ukrainian in the context of interfaith relations*: dissertation abstract. Science. stup. Dr. philos. Sciences (09.00. 11) / Inst. of Philosophy. GS Skovoroda of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv.

Kolodnyi, A. (2019a). National self-identification of Ukraine: the role of the religious factor in its processes. In: *Religious security / danger of Ukraine*. Kyiv. 19-26.

Kolodnyi, A. (2019b). Religious security / danger in their manifestations. In: *Religious security / danger of Ukraine*. Kyiv. 5-12.

Krylov, A. (2012). *Religious identity. Individual and keollective self-consciousness in post-industrial space*. M.: NIB Publishing House.

Mykolaychuk, M. (2008). Cultural-value and religious determination of personality identity formation. *Practical Psychology and Social Work*. 12. 68– 70.

Nedavnia, O. (2018). Religious identity of Ukrainian Greek Catholics: the legacy of Kyiv Christianity, the situation at the time of the Brest Union and the main milestones of evolution. *History of religions in Ukraine: scienc. annually*. ed. O. Kirichuk, I. Orlevich, M. Omelchuk. Lviv: Logos, Issue. 28. Part II. 469-481.

Nedavnia, O. (2019). The Influence of the Exit of the Ukrainian Greek Catholic Church Outside Galicia on the Evolution of the Religious and Confessional Identity of Greek Catholics. *History of religion in Ukraine*. Lviv. 207-212.

Features of religious and church-religious self-determination of citizens of Ukraine: tendencies 2000-2020 (Razumkov Centre 2020). (Information materials). Razumkov center. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_religiya.pdf?fbclid=IwAR08aVEbpbkWION-D8VeIRfIHZVRky-XUsmskfiMmNK0KX5cla-L816UHW6M

Sagan, A. (2016a). Issues of identity, external manifestations of freedom of conscience and other beliefs. In: *Freedom of religion and belief in today's challenges. Proceedings of the international expert forum: Central Asia, Caucasus, Russia, Ukraine*. Kiev-Bishkek. 57-62.

Sagan, O. (2016b). Religious Freedom: The Moscow Patriarchate as a Catalyst for Conflict of Identities in Orthodoxy in Ukraine (2014-2016). *Religious freedom at the crossroads of epochs, countries and cultures*. K.: UARR. 130-134.

Tytarenko, V. (2019). Religious identity as a problem of modern society. In: *Kyiv Philosophical Studies*. Kyiv: Borys Hrinchenko University of Kyiv. 161-163.

Fylypovych, L. (2018a). "Orthodox atheist" as a specific form of religious identity in modern Ukraine. *History of religions in Ukraine. Iss. 28. Part II*. Lviv: Logos. 531-544.

Fylypovych, L. (2018b). Autocephaly as an important stage in confessional identification. *Worldview*. 4 (72). 1-4.

Fylypovych, L. (2018c). Hybridity of modern forms of religious identity: Ukrainian dimensions. In: *Man between the Church and the world: from antagonism to synergy. Coll. materials of conference*. Lutsk: VPBA Publishing House. 219-232.

Fylypovych, L. (2019a). Challenges of religious freedom of national identity. In: *Religious security / danger of Ukraine*. Ed. prof. A. Kolodny. Kyiv: UARR. 43-47.

Fylypovych, L. (2019b). Identities in the context of globalization: from the policy of distinction to the policy of recognition. In: *Society, state and church in the spectrum of interdisciplinary research. Coll. materials int. scientific-practical conference*. Khmelnytskyi. 94-96.

Fylypovych, L. (2020). Methodological turn in the understanding of identity: from the policy of distinction to the policy of recognition. In: *National identity as a problem of science and education: materials of the scientific-practical conference*. Kyiv: Institute of Gifted Children of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. 62-64.

Erickson, E. (1996). *Identity: youth and crisis*. 2nd ed. Moscow: Published. Progress group.

Yarotskyi, P. (2015). Religious factor of denationalization and formation of ethno-confessional identity of Ukrainians. In: *Christian tradition of Kievan Rus: mater. international. scientific-practical conference*. Volyn Orthodox Theological Academy. Lutsk. 313-324.

Yarotskyi, P. (2017a). Reformation: European dominant and Ukrainian identity of Protestantism. *Religion and Society: an international journal of Chernivtsi National University*. 2 (26). 17-32.

Yarotskyi, P. (2017b). Understanding and formation of national-religious identity of Ukrainians. In: *State formation and locality of the Church: historical processes and modern realities: materials intern. scientific-practical conf.* Volyn Orthodox Theological Academy, Lutsk. 307-321.

Yarotskyi, P. (2018). Recognition of religious identity and religious pluralism as the foundation of religious freedom and stability of interreligious and social relations. *Volyn Evangelist (theological-historical journal)*. 6. Lutsk. 299-315.

Yarotskyi, P. (2019). The crisis of the sacred identity of the Catholic Church in the conditions of civilizational transformation of globalization and secularization. In: *The sanctity of human life*. Kyiv: "Spirit and Letter". 353-376.